

A Study of the Literal and Content Structure of Macaronic Language in Ibn Husam Khusfi's *Alawi Religious Panegyrics*

Ahmad Lamei-Giv¹

Received: 7/4/2024

Accepted: 27/7/2024

Introduction

Ibn Husam is one of the most prominent poets of devotional and Shia literature of the 9th century AH. He excelled in various sciences such as syntax, rhetoric, history, exegesis, hadith, biographical studies, astronomy, and history. He was a poet of odes and did not have an independent style, often emulating the poets who came before him (Lamei-Giv, 2015: 75). His works include *Diwan Ash'ar* (Collection of Poems), *Nathr al-La'ali*, *Dala'il al-Nubuwwah*, *Nasabnameh*, and *Khavaran-nameh*. Due to his genuine faith in Islam and the Quran, as well as his familiarity with the holy book and his mastery of hadith and anecdotes about the Ahl al-Bayt (peace be upon them), he has employed many verses and hadiths in the form of macaronic language. The odes dedicated to the praise of the Ahl al-Bayt in his Diwan can be considered a collection of valuable prophetic hadiths and Noble Quranic verses. The research aims to analyze the poetic technique of macaronic language used by Ibn-Husam in his Alawi religious panegyrics. The study focuses on two main questions:

- Why did Ibn Husam employ the literary device of macaronic language in his religious poetry praising the virtues of Imam Ali (peace be upon him)?
- What is the underlying message conveyed through macaronic language in Ibn Husam's Alawi religious panegyrics?

Extensive scholarship is available on Ibn Husam, yet a dedicated analysis of macaronic language within his Diwan remains absent. While briefly mentioned in certain studies, macaronic language in Ibn Husam's poetry warrants in-depth investigation. Notably, this poetic technique is predominantly employed in extolling the Prophet and the Ahl al-Bayt (peace be upon them), encompassing diverse themes from Islamic history and the virtues of the Prophet's family.

---

1. Associate Professor of Arabic Language and Literature, University of Birjand, Birjand, Iran. Ahmad.Lamei2@birjand.ac.ir (Corresponding author).
<https://orcid.org/0000-0002-5597-8896>

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Method

This research employs a descriptive-analytical approach and library resources to analyze the macaronic language within Ibn Husam's diwan. By meticulously examining the religious panegyrics dedicated to Imam Ali (peace be upon him), the study identifies Quranic and Hadith-based macaronic language for in-depth analysis of both literal and content structures.

Findings

Ibn Husam's mastery of Arabic, coupled with his profound knowledge of Quranic recitation and interpretation, is evident in his frequent incorporation of relevant Quranic verses. His poetic artistry is often enhanced by the inclusion of entire Quranic verses or their carefully selected fragments. The macaronic language, a prominent feature of his poetry, can be classified into three structural categories: Quranic, Hadith-based, and innovative. The pervasive presence of Quranic verses and hadiths, especially in his praises and accounts of Imam Ali's virtues, transforms his poetry into a devotional literary work and, in essence, a compendium of Quranic and Hadith wisdom.

To accommodate poetic form and meter, Ibn Husam skillfully adapted Quranic verses and hadiths, at times employing excerpts and other times citing them in full. Thematically, his poetry can be categorized into three primary areas: the manifestation of Quranic verses and hadiths, the delineation of personal and social virtues, and expressions of devotion and love for Imam Ali. With a realistic perspective and scholarly acumen, Ibn Husam leveraged Quranic teachings and hadiths to elevate the Prophet's family's stature. Through admonition and guidance, he fostered love and reverence for the Ahl al-Bayt (peace be upon them) as the guardians of spiritual authority.

Conclusion

Ibn Husam, an enduring figure in the religious literature of Khorasan in the 9th century AH, made significant strides in defending the sanctity of the Ahl al-Bayt (peace be upon them) through his valuable works. By presenting religious arguments and occasional admonitions, he fostered a deep-rooted affection for the Prophet's family among his followers. As a scholar well-versed in the Quran, the enlightening teachings of Islam, and the comprehensive body of hadiths and prophetic traditions, he constructed the pillars of his poetry upon this solid foundation. Ibn Husam dedicated most of his poetry to the virtues of the Ahl al-Bayt (peace be upon them), particularly Amir al-Mu'minin (peace be upon him). He skillfully employed artistic language and ornate literary devices to present the personal, social, scholarly, and divine attributes of the Imam to the literary community of his time and to future generations. One of his artistic creations is the technique of macaronic language, particularly in the context of the Quran. The poet's profound love for religious knowledge and the Ahl al-Bayt (peace be upon them), combined with his mastery of Arabic, is evident in his poetry. Ibn Husam's verses are enriched with expressions drawn from the Quran and the sayings of the Prophet. By incorporating these

beautiful bilingual poems, the poet showcases his scholarly abilities. Such a multilingualism feature often takes the form of a single verse, half-verse, or a portion of a Quranic verse or hadith. Most of Ibn Husam's bilingual poems are dedicated to the virtues of the Ahl al-Bayt (peace be upon them), encompassing themes such as moral and personal qualities, courage and bravery in jihad, knowledge, piety, divine ranks, succession, and prophethood. This article examines several examples, supported by Quranic verses and hadiths.

Keywords: Ibn Husam Khusfi, Alawi Religious Panegyrics, Macaronic Language, The Quran, Hadith.

References

- The Holy Quran. [In Arabic]
- Al-Dīlamī, A. M. a. H. i. M. (1998). *Irshād al-Qulūb ilā al-Ṣawāb al-Munjī min 'Amil bihi min 'Alīm al-'Iqāb.* "Tahqīq Sayyid Hashim al-Milānī [Guidance of the Hearts to the Correct Path that Saves Those Who Follow It from Severe Punishment]. (Vol. 1; S. H. al-Milani, Eds.). Tehran: Organization of Endowments and Charity Affairs. [In Persian]
- Alizadeh Birjandi, Zehra. (2003). *Tarikh-e bargozidegan va mashahir* [History of the elect and famous]. Birjand: Razavi Publications. [In Persian]
- Al-Khwarazmi, A. i. A. (1990). *Al-Munaqib* [Virtues] (M. Al-Mahmoudi, Eds.). Qom: Al-Nashar al-Islami Foundation. [In Arabic]
- Al-Tusi, M. ibn H. (2009). *Al-amali* [Al-Amali] (S. Hassanzadeh. Trans.). Qom: Hadi Publications. [In Persian]
- Ayati, M. H. (1992). *Baharistan dar tarikh-e rijal-e Qainat va Qohestan* [Baharestan in the history of the men of Qainat and Qohestan]. Mashhad: Ferdowsi University. [In Persian]
- Dekhoda, A. A. (1998). *Loghatnameh* [Dekhoda Dictionary]. Tehran: Tehran University Press. [In Persian]
- Gorgani, M. H. (1998). *Abda' al-Badi* [Abda' al-Badi] (H. Jafari, Ed.). Tabriz: Ahrar. [In Persian]
- Hafiz Shirazi, S. M. (2011). *Divan* [Diwan]. Tehran: Bihaq Kitab. [In Persian]
- Ibu Husam Khusfi, M. (1987). *Divan-e ashaar* [Diwan of poems] (A. Ahmadi Birjandi & M. T. Salak, Ed.). Mashhad: Hajj and Endowments and Charitable Affairs Publications. [In Persian]
- Ibu Shazan Qomi. A. F. S. I. J. (1984). *Al-Fadhail* [Virtues] (2nd ed.). Qom: Al-Radi. [In Arabic]
- Karimifard, G. (2019). Tahlīl va arzashyābī mamlū'āt hāfez dar sutūh balāghī va zabānī [Analysis and evaluation of Hafiz's molammat in rhetorical and linguistic levels]. *Applied Rhetoric and Rhetorical Criticism*, 4(2), 193-210. [In Persian]
- Lamei-Giv, A. (2015). *Hessan parsi; Sharh ahwāl wa daqā'iq afkār Ibn Ḥisām Khūsufī* [Explanation of the conditions and details of the thoughts of Ibn Husam Khusafī]. Birjand: Chahar Dokhtar. [In Persian]
- Makarem Shirazi, N. (2000). *Tafsīr namūneh* [Ideal commentary] (Vol. 23). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya. [In Persian]
- Mohammadi, M. T. (2024). *Tarjama wa sharḥ bāb ḥādī 'ashar* [Explanation and translation of chapter 7]. Qom: Intishārāt Ḥawza 'Ilmiyya. [In Arabic]
- Qomi, A. (2009). *Mafatih al-Jinan* (M. A. Aal Kawsar, Ed.). The Assembly for the Revival of Islamic Culture. [In Arabic]

- Rasuli Mahallati, S. H. (2016). *Tarikh al-Islam* [History of Islam]. Tehran: Islamic Culture Publishing Office. [In Persian]
- Rasuli, H., & Arazi, N. (2016). Mollama' va seyr-e tahavvol-e an az aghāz tā pāyān-e qarn-e dahom-e hejri. [Molammat and its evolution from the beginning to the end of the 10th century AH]. *History of Literature*, 2(79), 47-68. [In Persian]
- Safa, Z. (1984). *Ganj sokhan* [Treasure of speech] (Vol. 2). Tehran: Ghoghnoos Press. [In Persian]
- Safa, Z. (1987). *Tarikh-e adabiyat dar Iran va dar qalamro-ye zabān-e Parsi* [The history of literature in Iran and in the territory of the Persian language (Vol. 3). Tehran: Ferdous Press. [In Persian]
- Sayyah, A. (2003). *Farhang-e bozorg-e jame'-e novin* [The comprehensive new dictionary] (Vol. 2, 4th ed.). Tehran: Eslam Press. [In Persian]
- Shaikh Mufid, M. (1985). *Al ershad* [Al Irshad] (M. Bagheri, Trans. & Eds.). Tehran: Islamiyah Bookstore. [In Persian]
- Sobhani, J. (1984). *Farogh-e abadiyat* [Eternal light] (Vol. 2). Qom: Islamic Knowledge Press. [In Persian]
- Taj al-Halawi, A. ibn M. (2018). *Daqa'iq al-She'r* [Subtleties of poetry] (S. M. K. Imam, Ed.). Tehran: Tehran University Press. [In Persian]

مقاله علمی - پژوهشی

واکاوی ساختار لفظی و محتوایی ملامعات در مناقب علوی ابن حُسام خوسفیاحمد لامعی گیو^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۱۹

مشاهده مقاله منتشر شده: دوره ۱۸، شماره ۲

http://www.farhangekhorasan.ir/article_201149.html**چکیده**

دیوان شعری ابن حُسام، شاعر و مدیحه‌سرای صاحب‌نام قرن نهم هجری، مهم‌ترین اثر او مشتمل بر قصاید، غزلیات، ترجیع‌بندها، رباعیات و مثنوی‌های زیبا و دلنشین است. او شاعری آیینی است که تسلط وی بر علوم زمانش، به‌ویژه تفسیر، حدیث و رجال موجب شده تا بسیاری از آیات قرآن و احادیث را در گفتارش به نظم درآورده و آن‌ها را به انواع صنایع لفظی و معنوی بیاراید. بارزترین این صنایع که نمود قابل توجهی در اشعارش یافته، دوزبانگی یا تلمیع است. براین‌اساس در پژوهش حاضر با استفاده از ابزار کتابخانه‌ای و روش توصیفی-تحلیلی به ساختار لفظی ملامعات و ساختار محتوایی آن در مناقب علوی ابن حُسام پرداخته شده است. در دیوان ابن حُسام، ملامعات در سه محور ملامعات قرآنی، ملامعات حدیثی و ملامعات خود شاعر آمده است. مناقب علوی به موضوعاتی مانند اخلاق، ارزش‌های دینی، فضیلت علمی، شرح جنگ‌ها و ذکر دلآوری‌ها اختصاص دارد که شاعر به‌طور ماهرانه این ویژگی‌ها را به زیور آیه‌ای از قرآن یا حدیثی از پیامبر(ص) آراسته است. بی‌شک این امر علاقه‌ی ابن حُسام به قرآن کریم و مضامین آن و اشراف کامل او بر زبان وحی را نشان می‌دهد. پرداختن به تنوع ملامعات و مضامین آن‌ها، علاوه بر اینکه کاری

۱. دانشیار زبان و ادبیات عربی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران

Ahmad.lamei2@birjand.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0002-5597-8896>

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

هنرمندانه در عرصه‌ی ادبیات آیینی است، ما را با گستره‌ی اندیشه و تفکر این شاعر بزرگ آشنا می‌سازد.

واژه‌های کلیدی: ابن حُسام خوسفی، مناقب علوی، ملامعات، قرآن و حدیث.

مقدمه

محمد، فرزند حُسام‌الدین حسن، نوه‌ی شمس‌الدین محمد، مشهور به محمد بن حُسام یا ابن-حُسام، از بزرگ‌ترین شاعران آیینی و شیعی مذهب قرن نهم هجری است که به سال ۷۸۲ یا ۷۸۳ ق در قریه‌ی خوسف، از توابع بیرجند، به دنیا آمد و تحت راهنمایی‌های پدرش تربیت یافت. چنان‌که در فرازی از قصیده‌ی فخریه در منقبت حضرت علی(ع) به این نکته اشاره می‌کند:

تربیت‌های پدر خاک مرا خوشبوی کرد   خاک خوش بر خوابگاه تربت بابای من

(ابن حُسام، ۱۳۶۶: ۱۰۵)

از دوران تحصیل و علم‌آموزی ابن حُسام اطلاع چندانی در دست نیست، ولی آنچه مسلم است و از اشعارش پیداست پدر و اجداد او اهل فضل و دانش بوده‌اند و در میان مردم به پارسایی و پرهیزگاری شهرت داشته‌اند؛ لذا می‌توان گفت اولین استادان ابن حُسام خانواده دانشور او بوده‌اند و خود شاعر بعدها بر اثر مجاهدت و تلاش توانسته است با بهره‌گیری از دانش ادبا و علمای هم‌عصرش در علوم مختلف چون صرف و نحو، معانی و بیان تاریخ، تفسیر، حدیث، علم رجال و انساب، نجوم و تاریخ تبحر یابد (علیزاده بیرجندی، ۱۳۹۰: ۱۷، ۱۹).

از دیرباز نام و شعر ابن حُسام ورد زبان‌ها و زیورافزای محافل دینی و ادبی بوده است. ابن حُسام شاعری است قصیده‌سرا که سبک و شیوه‌ی مستقلی در شعر ندارد و بیشتر مقلد شعرای قبل از خود چون خاقانی، ظهیرفاریابی، خواجه کرمانی و کمال‌الدین اسماعیل بوده است. به‌طور کلی سبک وی در قصیده بیشتر خراسانی و در غزل عراقی است (ابن حُسام، ۱۳۶۶، مقدمه؛ صفا، ۱۳۶۶، ج ۳: ۳۱۸؛ لامعی گیو، ۱۳۹۴: ۷۵).

او علاوه بر دیوان اشعار، آثار دیگری چون *نثر اللآلی*، *دلایل النبوه و نسب‌نامه* و *خاوران‌نامه* دارد. این شاعر فرزانه و محب اهل بیت(ع) در سال ۸۷۵ ق درگذشت (صفا، ۱۳۶۳، ج ۲: ۳۷۷). مقبره‌ی ابن حُسام در خوسف بر روی تپه‌ای سنگی معروف به "پایتخت" قرار دارد که بنای نخستین آن

به سال ۹۲۰ ق می‌رسد و در سده‌ی سیزدهم به دستور امرای قهستان به شکل کنونی بازسازی شد (آیتی، ۱۳۷۱: ۲۴۰).

ابن حُسام به دلیل اعتقاد محکم و راستین به اسلام، انس با تلاوت و کتابت قرآن و تسلط بر احادیث و سیره اهل بیت (ع)، آیات و احادیث زیادی را به‌طور کامل یا ناقص یا واژگانی در قالب دو زبانگی یا مَلَمَع به کار برده است که می‌توان قصاید مدحیه دیوانش را به نوعی مجموعه‌ای از احادیث ارزشمند نبوی و آیات کریمه قرآن دانست که در این مقاله سعی شده است "دوزبانگی یا تلمیع" در مناقب علوی این شاعر آیینی، هم به لحاظ ساختار لفظی و هم محتوایی مورد بررسی قرار گیرد.

براین‌اساس پژوهش حاضر بر آن است با استفاده از ابزار کتابخانه‌ای و بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی به بررسی و واکاوی موضوع بپردازد و با مطالعه‌ی دقیق مناقب و مدایح حضرت علی (ع) در دیوان ابن حُسام، مَلَمَعات قرآنی و حدیثی را استخراج، و از دو منظر ساختار لفظی (ریخت‌شناسی مَلَمَعات) و ساختار محتوایی (مضامین به کار رفته در آن) بررسی کند.

سوالات اصلی این پژوهش بدین قرار است:

- چرا ابن حُسام در ساختار لفظی بیان مناقب حضرت علی (ع) از صنعت دوزبانگی یا مَلَمَع استفاده کرده است؟

- درون‌مایه مَلَمَعات آیینی علوی ابن حُسام چیست؟

پیشینه‌ی پژوهش

تاکنون پژوهش‌هایی درباره ابن حُسام، اشعار مَلَمَع و مَلَمَعات ابن حُسام انجام شده که از آن میان می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

پایان‌نامه‌ی کارشناسی غلامحسین شکوهی (۱۳۳۴) با عنوان شرح‌حال و ذکر آثار و هزار و هشتصد بیت از اشعار مولانا محمد بن حسام/الدین خوسفی از قدیمی‌ترین تحقیقات درباره‌ی ابن حُسام و شعر وی است که نویسنده در آن ضمن معرفی شاعر و آثار قلمی او، به بررسی اشعار وی از منظر مضامین شعری، ممدوحان، انواع ادبی و آیات و احادیث به‌کاررفته در ابیات دیوان شاعر پرداخته است. رسولی و ارازی (۱۳۹۵) در مقاله‌ی «مَلَمَع و سیر تحول آن از آغاز تا پایان

قرن دهم هجری» (۱۳۹۵) ابتدا به بیان صنعت ملامّع و پیشینه‌ی آن در ادب فارسی پرداخته‌اند و سپس به سیر تحول آن تا پایان قرن دهم هجری اشاره کرده‌اند. نویسندگان در این پژوهش ۲۳۳ شعر ملامّع از ۲۹ شاعر فارسی‌زبان را بررسی و تحلیل کرده‌اند و یادآور شده‌اند که ملامّع‌سرایی از قرن چهارم آغاز و تا قرن دهم از نظر کمّی رشد یافته و از نظر کیفی به سمت تنوع در اغراض شعری و کارکردهای معنایی در ساختار و مضامین پیش رفته است. افروز و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ی «ابن حُسام خوسفی به‌مثابه شاعری دوزبانه در قهستان» بر این باورند که ابن حُسام از شعرای بزرگ دوزبانه‌ی قهستان در سده‌ی نهم هجری است و بخش قابل توجهی از اشعار خویش را به زبان عربی سروده است؛ آن‌ها معتقدند که انگیزه‌های دینی و مذهبی شاعر، علت گرایش وی به عربی‌سرایی است و اضافه می‌کنند که عربی‌سرایی ابن حُسام دستاورد علم و تسلط او به زبان عربی یا اشراف او به قرآن و آگاهی از احادیث است. کریمی فرد (۱۳۹۸) در مقاله‌ی «تحلیل و ارزشیابی ملامّعات حافظ در سطوح بلاغی و زبانی» ملامّع را از ابداعات شعر فارسی و اولین ملامّع‌سرا را ابوالحسن شهید بن حسین بلخی، حکیم و شاعر معاصر رودکی، می‌داند. وی در ادامه، از شاعران ملامّع‌سرای ادبیات فارسی چون مولوی، سعدی، حافظ، خواجوی کرمانی و فخرالدین عراقی یاد می‌کند. او ملامّع را هنری زیبا و باظرافت می‌داند و ریختن الفاظ عربی در قالب ساختار ذهنی و زبانی فارسی در کنار آرایه‌های متعدد ادبی را نشانه‌ای از سیطره‌ی علمی و هنرآفرینی شاعر می‌شمارد.

علاوه بر موارد فوق، درباره‌ی ابن حُسام مقالات بسیاری به رشته تحریر درآمده، ولی تاکنون به موضوع دوزبانگی یا تلمیعات در دیوان ابن حُسام به‌طور مستقل پرداخته نشده و فقط در برخی کتب و مقالات به‌طور مختصر اشاراتی شده است.

واژه تلمیع و کارکرد آن در ادبیات و دیوان ابن حُسام

تلمیع از ماده «لَمَعَ»، مصدر باب تفعیل عربی است. در فرهنگ بزرگ جامع نوین، لَمَعَ به معنای «درخشید، روشن شد و پرتو افکند» آمده است. «لَمَعَ» نیز در معانی «رنگارنگ کرد» (لَمَعَ النَّسِیجَ) و «تذهیب نمود» (لَمَعَ الْکِتَابَ) به‌کار رفته است. ذیل همین ماده «لَمَعَه» به «پاره گیاه خشک در میان گیاهان تر» یا «قسمتی از عضو که در وضو یا غسل خشک مانده» اطلاق می‌شود

و همین‌طور «لمع، لمعان و لمعه» هم در معنای «برق، جلا، درخشندگی و تابش» آمده است. «ملمع» به قسمتی از بدن چهارپایان گفته می‌شود که دچار پیسی شده و نسبت به سایر جاهای بدن مشخص‌تر و روشن‌تر است (سیاح، ۱۳۸۲، ج ۲: ذیل واژه‌ی «لمع»).

تمامی معانی به‌کار رفته در توضیح این واژه به‌نوعی با آنچه در ادبیات به‌عنوان یک صنعت شعری از آن یاد می‌شود و شعرا در آثارشان بدان پرداخته‌اند، ارتباط پیدا می‌کند و براین‌اساس شعر ملمع را می‌توان این‌گونه تعریف کرد که شاعر شعر خود را به‌طور تلفیقی به دو زبان (غالباً فارسی و عربی) بسراید. این تلفیق ممکن است به‌صورت یکنواخت و ثابت یا متغیر و بدون نظم ثابت باشد (کریمی‌فرد، ۱۳۹۸: ۱۹۴)؛ به‌بیان‌دیگر «ملمع آن است که یک یا چند مصراع یا بیت فارسی را با ابیات غیرفارسی درآمیخته باشد» (تاج‌الحلوی، ۱۳۸۳: ۸۷). این هنر را در آرایه‌های بدیعی ذولسانین نیز گفته‌اند (گرگانی، ۱۳۷۷: ۲۴۸). از این تعاریف برمی‌آید که آمیختن دو زبان با یکدیگر در گفتار، علاوه بر اینکه تشخیص هر یک از دو زبان را به لحاظ لفظی و ظاهری آشکار می‌سازد، در سخن هم از جهت ساختار واژگانی و هم محتوایی نوعی زیبایی ایجاد می‌کند. به همین دلیل، شعرا از گذشته با آوردن احادیث، آیات، ضرب‌المثل‌ها و یا دیگر عبارات عربی در اشعارشان از این آرایه استفاده کرده‌اند. به‌دلیل اشتراک حروف الفبای عربی با الفبای فارسی و اینکه زبان عربی، زبان دوم ایرانیان بوده، ملمعات سروده شده تا حدود سده‌ی هفتم هجری به زبان پارسی-عربی است که نمونه‌هایی از آن در اشعار شاعران برجسته‌ای چون حافظ و سعدی مشهود است (رسولی و آرازی، ۱۳۹۶: ۵۲).

باید دانست که رویکرد شعرا به دوزبانگی علاوه بر اینکه نوعی صنعت ادبی است، نوعی تفاخر شاعر به توانایی‌های ادبی و تسلط بر زبان دوم نیز محسوب می‌شود. همچنین حوزه‌ی مطالعاتی و اشراف وی را در علوم مختلف مشخص می‌سازد. از جمله شعرای بزرگی که به پیروی از سخنوران پیشین، به صنعت تلمیع تمسک جسته و توانسته است با هنرمندی و مهارت بر علوم مختلف عرش، به بیان مضامین قرآنی، حدیثی، عقیدتی، اخلاقی و اجتماعی بپردازد، ابن‌حسام خوسفی است. در اشعار او دوزبانگی در مناقب و مدایح پیامبر و اهل‌بیت بیشترین بسامد را دارد و به موضوعات مختلف در باب تاریخ اسلام و فضایل خاندان عصمت و طهارت اشاره می‌کند که در

ادامه ساختار مَلَمَّعات این شاعر از دو منظر لفظی و محتوایی در مناقب آیینی علوی بررسی می‌شود.

ساختار ظاهری مَلَمَّعات در مناقب علوی

در بررسی دیوان ابن حُسام، مَلَمَّعات یا دوزبانگی بخش مهمی از اشعار او است که به لحاظ ساختار و شاکله‌ی ظاهری می‌توان آن‌ها را به سه نوع مَلَمَّعات قرآنی، مَلَمَّعات حدیثی و مَلَمَّعات ابتکاری تقسیم کرد.

نمودار ۱. ساختار ظاهری مَلَمَّعات و انواع آن

مَلَمَّعات قرآنی

ابن حُسام به دلیل تسلط بر زبان عربی و قرائت و تفسیر کتاب وحی، در برخی از ابیاتش به مقتضای موضوع سخن، از آیات قرآن استفاده کرده است و این زیبایی لفظی در اشعارش، گاه به صورت عین آیه و بیشتر به صورت بخشی از آیه تجلی یافته است. هرچند نامیدن این نوع آرایه‌ی لفظی در قالب تلمیح دور از انتظار نیست، رویکرد تلمیح بدان جهت مناسب است که به لحاظ ساختار لفظی، بیت متشکل از دوزبانگی است و شاعر در برشمردن مناقب علوی هم از آیات قرآن و هم حدیث بهره برده و در برخی ابیات با انشاد عبارات عربی ابتکاری به بیان فضایل حضرتش پرداخته است. براین اساس شایسته به نظر می‌رسد که این کارکرد دوزبانگی را در عنوان تلمیح جای داد. یادآور می‌شود در این پژوهش، بررسی تخصصی ساختاری مَلَمَّعات و ارائه‌ی آن در قالب

آمار و ارقام مدنظر نیست، بلکه منحصرأً به طرح ظاهری ملمّعات شاعر در یک تقسیم‌بندی از منظر اهمیت و رتبه‌ی استفاده از قرآن، حدیث و جلوه‌های ابتکاری خود شاعر پرداخته شده و این که شاعر توانسته بر حسب اقتضای کلام در برخی ابیات، آیه‌ی کامل یا نصف آیه و یا به واژه‌ای از آیه اشاره کند و در حدیث هم شیوه‌ی کار بر همین منوال است، با این تفاوت که در ساختار ابتکاری ملمّعات شاعر عین آنچه در ذهن و اندیشه‌اش بروز نموده به زبان عربی در شعرش گنجانده است که در ادامه، نمونه‌هایی از این هنرآفرینی را ذکر می‌کنیم.

وی در یکی از قصاید شیوا در منقبت حضرت امیر(ع) با مطلع «دوش در بستان سرای طبع نظم آرای من/خضر معنا آب خورد از چشمه خضرای من» آیه‌ی ۳۹ سوره نجم را زینت سخن می‌سازد:

بر طریق لیسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى   جز در این معنا نکوشد خاطر دانای من

(ابن حُسام، ۱۳۶۶: ۱۰۸)

در قصیده‌ی دیگری در وصف فضایل حضرت علی (ع) به آیه‌ی ۱۷ سوره آل‌عمران اشاره می‌کند:

در بیان صبر و صدق و طاعت و اعطای او   صابرين الصّادقين القانتين المنفقين

(همان: ۱۱۹)

او در پایان هر بند از ترجیع‌بند زیبایش در مناقب امیرمومنان (ع) با مطلع «هر که او را هدایت ازلی است/ بر طریق نبی و راه ولیّ است» آیه‌ی ۷ سوره رعد را تکرار می‌کند. باید توجه داشت چون در این قسمت به ساختار ظاهری شعر پرداخته شده و از منظر دوزبانگی مورد بررسی قرار گرفته است، پرداختن به محتوا و درون مایه ابیات مدنظر نبوده است، لذا نامیدن تلمیح، به‌جای تحلیل شایسته‌تر به نظر می‌رسد:

مصطفی منذر است و او هادی   زین سخن باید اعتبار گرفت

إِنَّمَا أَنْتَ مُنْذِرٌ لِّعِبَادٍ   وَ عَلَيَّ لِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ

(همان: ۴۲۰)

سرّ این آیت بدیع بدان   تا بدانی که رهنماست علی

إِنَّمَا أَنْتَ مُنْذِرٌ لِّعِبَادٍ   وَ عَلَيَّ لِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ

(همان: ۴۲۲)

علاوه بر این، شاعر بسیاری از ابیات را برحسب ضرورت، با بهره‌گیری از آیات قرآن در قالب صنعت تلمیع آراسته است و در مطلع یکی از قصایدش در مدح امیرمؤمنان (ع) قسمتی از آیه‌ی ۳ سوره ص را می‌آورد:

روز انذار لات حین مناص
جز بحب نبی و مهر علی
کس نیابد گریزگاه خلاص
و هماً صادقان فی إخلاص

(همان: ۱۷۹)

همچنین در بیان عظمت و بزرگی شأن حضرت امیر(ع)، فرازهایی از آیات ۱ سوره‌ی فتح، ۱۵۵ سوره‌ی آل عمران، ۷ سوره‌ی انسان و ۱۹ سوره‌ی الرحمن را به زیبایی در ابیات قصیده می‌گنجاند:

آیت إِنَّا فَتَحْنَا رَایْتَ دین ساخته
در وفایش آیت یوفون بالتذکر آمده
کوس نصرت دولتش یوم التقی الجمعان زده
و آن درم را سگه بر نام وفاداران زده
پس ندای مجمع‌البحرین یلتقیان زده
در میانه باوجود برزخ لایبغیان
آن دو دریا موج‌ها از لؤلؤ مرجان زده

(همان: ۱۴۸-۱۴۹)

مُلمَّعات حدیثی

این نوع مُلمَّعات در اشعار ابن حُسام، اشراف وی بر دانش حدیث به‌ویژه احادیث پیامبر(ص) در منزلت حضرت علی(ع) را نشان می‌دهد. هرچند به نوعی تضمین و یا اقتباس شمرده می‌شود، ولی از آنجا که در ابیات گاه یک مصرع و گاه یک بیت به عربی و فارسی آمده، ذیل عنوان ملامع مورد بررسی قرار گرفته است باید توجه داشت که در بخش ساختار لفظی ملامعات تنها به ذکر بیت به عنوان نشانه‌ای از شکل ملامع بسنده شده، ولی در بخش محتوایی ذکر اصل آیه و یا حدیث به همراه مرجع آن آمده است و از تکرار آن در دو قسمت خودداری شده است. حال به نمونه‌های چند از این نوع اشاره می‌شود، از آن جمله:

ذات نبی و ذات علی هر دو چون یکی است
قال النَّبِيُّ لِحُمُكَ لِحْمِي أَيَا عَلِيٍّ

(همان: ۱۲۷)

در دیگر قصیده‌ی مدحیه می‌گوید:

در مقام أنت مَنی همچو موسای کلیم
مرتضی را مصطفی الحق برادر یافته
(همان: ۱۴۵)

یا در جایی دیگر آورده:

بسان کشتی نوح‌اند اهل بیت رسول
و من تَخَلَّفَ عَنْهَا غَوَى كَجَارِيهِ
بیباید آنکه نشیند درو نجات و فلاح
تَسِيرُ فِي لُجَجِ هَالِكٍ بِبِلَا مَلَّاحِ
(همان: ۱۴۰)

مُلَمَّعاتِ اِبْتِکاری

این نوع مُلَمَّعات در اشعار ابن حُسام اشارات قرآنی یا حدیثی ندارد، بلکه شاعر به‌منظور آراستن سخن و نشان دادن هنر و احاطه‌ی خویش بر زبان عربی، بخشی از شعرش را به دیگر زبان اختصاص داده است که نمونه‌های بسیاری از آن در مناقب و مدایح وی به چشم می‌خورد. از آن جمله در یکی از قصاید در منقبت امیرمؤمنان چنین آورده:

وجهی نکوست نسبت رویش به موی او
لولا شَمِیمُ رَوْضَتِهِ فِي مَشَامِنَا
کالروضه المنیر بمسک المعطری
ما را مآب روضه رضوان مآب اوست
روح از چه یافت رایحه مشک اذفری
بَلَّغَ تَحِيَّتِي وَ سَلَامِي وَ دَعْوَتِي
طُوبَى لَنَا بِمِرْقَدِ قُدْسِ الْمُطَهَّرِي
ای باد اگر بجانب آن روضه بگذری
(همان: ۱۰۰)

وی در ابیات آخر دیگر قصیده در مدح آن حضرت، امید شفاعت از گناهان دارد و التماس عنایت می‌نماید:

مدح و ستایش من و چون من کجا رسد
خَوْفِي مِنَ الذُّنُوبِ وَ أَرْجُو شَفَاعَةً
آنجا که عقل ره نبرد بدست پاس
مِنْ خَمْسَةِ الْعِبَاءِ وَ هُمْ سَادَةُ الْإِنْسَانِ
هر چند غرق بحر معاصی و ذلتیم
إِذْ كُنْتُ فِي سَفِينَتِهِمْ لِأَعْلَى بَاسِ
(همان: ۱۲۵)

همین‌طور در مطلع قصیده‌ای زیبا با ردیف «علی» می‌گوید:

مَنْ أَدْرَكَ الْعَلِيَّ فَأَعْلَى الْعُلَا عَلِيَّ	قَدْ كَانَ فِي الْوَلَاءِ لَوِيُّ الْوَلَا عَلِيَّ
از ضَرّ و از بلا به پناه علی شتاب	زیرا که هست کاشف ضَرّ بلا علی
آن کس که در خلافت او اختلاف نیست	دانی که بود بعد نبی مرتضی علی
فِي مَنْطِقِ الْوَلَاءِ وَ فِي بَابِ خَيْبَرٍ	صاحب ولا علی بُد و ناصب لوا علی
بیزارم از کسی که علی را مخالف است	وَلَيْتُ فِي الْوَلَايَةِ عَمَّا سِوَى عَلِيَّ

(همان: ۱۲۷-۱۲۸)

هریک از این ابیات به نوعی مبین یکی از حوادث زندگی امیرمؤمنان است و یا اشاره به بعضی سخنان آن حضرت دارد که شاعر هم در قالب تلمیح و هم تلمیح بدان پرداخته است. در بیت نخست، عظمت مقام ولایت حضرت بیان شده و ایشان پرچمدار این جایگاه شمرده شده است. در بیت دوم، حضرت صاحب‌عنوان کاشف‌الکرب و البلاء معرفی گردیده که اشاره به سخن یکی از صحابه درباره‌ی حضرت دارد: «أَنْتَ يَا عَلِيُّ كَاشِفُ الْكُرْبَاتِ، أَنْتَ يَا عَلِيُّ فَارِجُ الْهَمِّ وَالْغَمِّ» (ابن‌شاذان، ۱۳۶۳: ۱۳۳). در بیت سوم شاعر به واقعه‌ی جنگ خیبر و صاحب‌لواپی حضرت اشاره دارد که تلمیحی به فرمایش رسول اکرم (ص) درباره‌ی او است: «لَأُعْطِينَ الرَّأْيَةَ عِدًّا رَجُلًا يُحِبُّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيُحِبُّهُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ كَرَارًا غَيْرَ فَرَارٍ، يَفْتَحُ اللَّهُ عَلَيْهِ...» (الخوارزمی، ۱۴۱۱، ج ۱: ۱۷۱). اعطای پرچم از طرف پیامبر اکرم به حضرت علی و نقش آن حضرت در قتل مرحب یهودی و فتح قلعه‌ی خیبر در اسناد و مصادر تاریخی بسیاری از شیعه و سنی نقل شده است. در واقع این ابیات به ولایت حضرت و جایگاه مبارزاتی وی در اسلام اشاره دارد.

یا در جای دیگر در قالب بیتی ملمع، ضمن ابراز مراتب ارادت به آن حضرت، زندگی بی‌ولای علی (ع) را غرامت می‌شمارد:

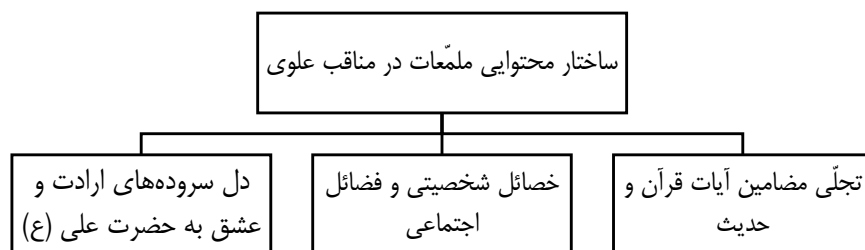
عمری که بی‌ولای تو باشد غرامت است   مَنْ يَشْتَغِلْ بِغَيْرِكَ فَالْعَمْرُ قَدْ أَضَاعَ

(همان: ۱۳۶)

علاوه بر نمونه‌های بالا، در بسیاری از قصاید ابن‌حسام این نوع از ملامعات وجود دارد، ولی در مقایسه با ملامعات حدیثی، ملامعات قرآنی گسترده‌ی بیشتری یافته است که پرداختن و ذکر آن موجب اطاله کلام می‌شود.

ساختار محتوایی ملامعات در مناقب علوی

در بررسی اشعار دیوان ابن حُسام از منظر مضامین و محتوای قصاید این گونه برمی آید که وی سعی کرده در قصاید آیینی که به نوعی با پیامبر و دودمان شریفش ارتباط مستقیم دارد، موضوعات مختلفی چون ذکر فضایل، حوادث تاریخی، رخدادهای جنگی، سیره‌ی عملی و علمی، جایگاه اجتماعی، مراتب ایمانی و عرفانی و منزلت اخروی آن‌ها را با بیانی شیوا و لطیف با استناد به آیات شریف قرآن و احادیث به رشته‌ی نظم بکشد و مجموعه‌ای گران سنگ از معارف دینی را گرد آورد. مهم‌ترین مضامین به کاررفته در مناقب و مدایح علوی را که در قالب ملامع به کاررفته می‌توان به سه دسته‌ی تجلی آیات قرآن و حدیث، ویژگی‌های شخصیتی و فضایل اجتماعی و دل سروده‌های ارادت و عشق به حضرتش تقسیم کرد.

نمودار ۲. ساختار محتوایی ملامعات در مناقب علوی

تجلی مضامین آیات قرآن و حدیث

حضور آیات شریفه‌ی قرآن و احادیث نبوی در اشعار ابن حُسام به‌ویژه مدایح و مناقب علوی وی آن‌چنان پررنگ و درخشنده است که می‌توان دیوان شعری این بزرگ‌مرد را عرصه‌ی ادبیات آیینی و به‌نوعی فرهنگ‌نامه مضامین قرآنی و حدیثی شمرد و این امر دلیل روشنی بر اشراف و تسلط کامل شاعر بر حوزه‌ی مطالعات قرآنی و معارف دینی است. شیوه و اسلوب به‌کارگیری آیات قرآن و حدیث در شعر بدین گونه است که وی سعی کرده به دلیل ضرورت شعری و رعایت تناسب وزن و قافیه فقط بخشی از آیه‌ی قرآن و حدیث شریف را ذکر نماید و در برخی مواضع هم که

اقتضا نموده، آن را به طور کامل بیاورد. حال در این قسمت به ذکر نمونه‌هایی از اشعار ابن حُسام می‌پردازیم.

- منزلت هَلْ أتی و جوانمردی

شاعر در فرازی از قصیده‌ی مرصعه در منقبت امیرمؤمنان حضرت علی (ع) عظمت و منزلت حضرت را با ذکر بخشی از آیه‌ی قرآن و اشاره‌ای به سخن جبرئیل در روز جنگ احد، چنین به رشته‌ی نظم می‌کشد:

ای بقدر از ملک فزونت محل	و ای بصدر از فلک برونت مقام
نامه هل اُتی علی الانسان	جامه لافتی علی الإتمام

(همان: ۸۱)

همین‌طور در قصیده‌ای دیگر همین نکته را مورد تأکید قرار می‌دهد:

در بیان هَلْ أتی او را ثناخوان کردگار	در اوان لافتی مدّاح او روح الامین
---------------------------------------	-----------------------------------

(همان: ۱۱۹)

یا در جایی دیگر:

در صفات و در ثنای مدحتت روح الامین	لافتی اَلَا عَلِيَّ بالای شهپر یافته
------------------------------------	--------------------------------------

(همان: ۱۴۷)

این ابیات اشاره به سوره‌ی شریفه انسان دارد و شأن نزول آن مربوط به نذر حضرت علی (ع) و فاطمه زهرا (س) به هنگام بیماری حسنین است و همین‌طور جوانمردی و شهادت حضرت علی (ع) در جنگ احد که جبرئیل ایشان را با عبارت «لَا فَتَىٰ إِلَّا عَلِيٌّ وَ لَا سَيْفَ إِلَّا ذُو الْقَفَارِ» ثنا و ستایش می‌گوید (سبحانی، ۱۳۶۲: ۶۱).

- منزلت ایفای به عهد و ایثار

ابن حُسام در قصایدی چند در باب مدح و منقبت حضرت امیر (ع) مسئله‌ی وفای به نذر و اعطای طعام به مسکین و یتیم و اسیر را به دلیل حب الهی، یادآور می‌شود و این فضیلت را با ذکر واژگانی از آیات شریفه زینت می‌بخشد:

در وفایش آیت یُوفون بالنذر آمده	و آن درم را سگه بر نام وفاداران زده
برکنار خوان نُطعمکم ز فرط مردمی	دست همّت در عطا تا غایت امکان زده

(ابن حسام: ۱۴۸)

در جای دیگر:

از عطای خوان نطعمکم وفا کن زله‌ای   کز عطای حق ترا تشریف یوفون می‌رسد
(همان: ۱۶۲)

در ترجیع‌بند زیبایش این معنا را ذکر می‌کند:

يطعمون الطعام در حق تست   در حق تست يطعمون الطعام
(همان: ۴۲۳)

همه ابیات فوق مبین این آیات شریفه است: ﴿يُوفُونَ بِالنَّذْرِ وَيَخَافُونَ يَوْمًا كَانَ شَرُّهُ مُسْتَطِيرًا وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا. إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكْرًا﴾ (الانسان: ۷-۹).

- منزلت صبر و انفاق

در جایی دیگر وقتی شاعر از صبر، صداقت و فروتنی و بخشندگی حضرت علی (ع) سخن می‌گوید، شعرش را به آیه‌ای از قرآن در این باب پیوند می‌دهد:

در بیان صبر و صدق طاعت اعطای او   صابرین الصادقین القانتین و المنفقین
(ابن حسام: ۱۱۹)

این بیت تبیین‌کننده‌ی این دو آیه‌ی شریفه قرآن است که می‌فرماید:

﴿الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا إِنَّنَا أَمْنَا فَأَغْرُ لَنَا ذُنُوبَنَا وَفِنَا عَذَابَ النَّارِ الصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْقَانِتِينَ وَالْمُنْفِقِينَ وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ﴾ (آل عمران: ۱۶-۱۷).

- منزلت دریای عصمت

ابن حسام در قصیده‌ای با مطلع:

ای ورای عرش اعظم قبه ایوان زده   وز شرف بر اوج رفر فرفش شادروان زده

ضمن برشمردن فضایل قرآنی حضرت علی (ع) در اواسط این قصیده، به آیاتی از سوره الرحمن

که مفسران آن را مرتبط با حضرت امیر و دخت نبی اکرم (ص) دانسته‌اند، اشاره می‌کند:

رشحه دریاش با دریای عصمت رفته باز   پس ندای مجمع البحرین یلتقیان زده
در میانه با وجود برزخ لایبغیان   آن دو دریا موج‌ها از لؤلؤ مرجان زده

(ابن حسام: ۱۴۹)

این ابیات به آیات ۱۹-۲۰ الرحمن اشاره دارد: ﴿مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ فَبَأَىٰ آلَاءِ رَبِّكُمَا تَكْذِبَانِ يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللَّوْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ﴾.

امام صادق (ع) در تفسیر این آیات فرمود: «عَلِيٌّ وَقَاطِمَةُ (ع) بَحْرَانِ عَمِيقَانِ لَا يَبْغِي أَحَدُهُمَا عَلَيَّ صَاحِبِهِ. يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللَّوْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ... قَالَ الْحَسَنُ وَالْحُسَيْنُ (ع)» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۲۳: ۱۳۳).

- همسانی ذات نبی و علی

توجه به احادیث نبوی در شأن حضرت علی (ع) در مناقب علوی ابن حسام قابل تأمل و بررسی است. او در قصیده‌ای که با مطلع عربی آغاز می‌کند، موقعیت و قرابت حضرت با پیامبر را به زیبایی به تصویر می‌کشد:

ذات نبی و ذات علی هر دو چون یکی است	قال النبی لحمک لحمی ایا علیّ
چون واجب از خدا و ملایک درود اوست	صلّوا علی النبیّ و صلّوا علی علی
منظور ناظران دو عالم چو مرتضی است	و الله ما نظرت الی ماسوا علی

(ابن حسام: ۱۲۷)

مصرع دوم بیت اول گویای این حدیث پیامبر است: «أَنْتَ أَخِي وَ وَصِيِّي وَ وَارِثِي، لَحْمُكَ مِنْ لَحْمِي، وَ دَمُّكَ مِنْ دَمِي، وَ سَلْمُكَ سَلْمِي، وَ حَرْبُكَ حَرْبِي، وَ الْإِيمَانُ مُخَالِطٌ لِحْمِكَ وَ دَمِّكَ، كَمَا خَالَطَ لَحْمِي وَ دَمِي، وَ أَنْتَ غَدَاً عَلَيَّ الْحَوْضُ خَلِيفَتِي» (قمی، ۱۳۸۴: ۷۲۹).

- اهل بیت بسان کشتی نوح

در جای دیگر از مداخل علوی، ابن حسام به جایگاه اهل بیت در هدایت و رهبری جامعه اشاره می‌کند و می‌گوید:

بسان کشتی نوح اند اهل بیت رسول	بیابد آنکه نشیند در و نجات و فلاح
و من تخلف عنها غوی کجاریه	تسیر فی لجج هالک بلا ملاح

(ابن حسام: ۱۴۰)

در این ابیات حدیث سفینه پیامبر (ص) به تصویر کشیده شده است: «إِنَّمَا مَثَلُ أَهْلِ بَيْتِي فِيكُمْ كَمَثَلِ سَفِينَةِ نُوحٍ، مَنْ دَخَلَهَا نَجَى، وَمَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا غَرِقَ» (الطوسی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۳۴۹).

علاوه بر این ابن حسام محبت و داشتن ولایت خاندان نبوت را سبب مغفرت و آمرزش گناهان می‌شمارد:

هرچند غرق بحر معاصی و ذلتیم   از کنت فی سفینتھم لا علی بأس
(ابن حُسام: ۱۲۵)

- جایگاه اخوت و وصایت

ابن حُسام در برشمردن مناقب حضرت علی (ع) به حدیث معروف منزلت که از احادیث متواتر در مذاهب شیعه و سنی است، اشاره می‌کند و برتری امام را بر دیگر صحابه در پیمان برادری یادآور می‌شود:

در مقام أنت منی همچو موسای کلیم   مرتضی را مصطفی الحق برادر یافته
(همان: ۱۴۵)

در شرح آن نقل شده است که پیامبر بین مهاجر و انصار پیمان اخوت بست و برای علی برادری تعیین نکرد، علی (ع) با ناراحتی پرسید: «أَخِيَتَ بَيْنَ أَصْحَابِكَ وَلَمْ تُؤَاجِزْ بَيْنِي وَبَيْنَ أَحَدٍ». حضرت در جواب فرمود: «وَأَلَدِي بَعَثَنِي بِالْحَقِّ نَبِيًّا، مَا أَخْرُتُكَ إِلَّا لِنَفْسِي، أَمَا تَرْضَى أَنْ تَكُونَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى إِلَّا أَنَّهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِي» (شیخ مفید، ۱۳۶۴: ۱۴۱).

توجه شاعر در اشعار آیینی و مناقب، به قرآن و حدیث در جایگاه دو رکن و منبع اصلی شعر، او را در میان ادبا و شعرای هم‌عصرش به‌ویژه در خراسان، شاخص و برجسته ساخته است. این حضور روحانی تقریباً در تمامی قصاید، غزلیات، مثنویات، رباعیات ابن حُسام به چشم می‌خورد که در این مقاله به نمونه‌هایی اشاره شد.

خصایل شخصیتی و فضایل اجتماعی

توجه و عنایت ابن حُسام به بیان فضایل و کمالات حضرت علی (ع)، یکی از ارکان مهم محتوایی قصاید اوست که به‌نوعی مبین مراتب ارادت و اخلاص قلبی وی به حضرت و اعتقاد راستین او به دین است. به‌طوری‌که این مهم را افسر افتخار و سرمایه‌ی فلاح و رستگاری خود در آخرت می‌شمارد. او سعی کرده در مناقب امیرمؤمنان بسیاری از اشارات قرآنی و حدیثی را وارد کند و با تبحر و ذکاوت، کلام را به انواع زیبایی‌های بیانی و بدیعی بیاراید. از میان خصایل حمیده‌ی

شخصیتی که شاعر در گفتارش بدان نظر داشته و در قالب ملامعاتی زیبا بدان پرداخته است، به برجسته‌ترین آن‌ها اشاره می‌کنیم.

ویژگی‌های شخصیتی

- صلابت و شجاعت

بی‌شک یکی از صفات حمیده‌ی امیرمؤمنان که در منابع تاریخی ثبت و ضبط است، دلاوری و شهامت حضرت در میادین جهاد و مبارزه است. ابن‌حسام از این فضیلت الهی در تمامی قصایدی که در مدح ایشان می‌آورد، یاد می‌کند. به‌ویژه در اثر حماسی خود، *خاوران‌نامه* که اختصاص به جنگ‌ها و نبردهای حضرت علی (ع) دارد، سیمای شجاعت و دلاورمردی‌های حضرت را در میادین نبرد به شکل زیبایی ترسیم کرده است؛ به‌طوری‌که در فرازی از قصیده‌ی مرصعه در ستایش حضرت می‌گوید:

منکسر از صلابت أنصاب	مزدجر از مهابتت أزلام
حَارِبٌ بِالسُّيُوفِ فِي الصِّيفِ	ضَارِبٌ فِي الصَّفُوفِ بِالصَّمَامِ
راسخٌ فِي السُّمُوِّ كَالْأَوْتَادِ	شَامِخٌ فِي الْعُلُوِّ كَالْأَعْلَامِ

(ابن‌حسام: ۸۲)

وی در قصیده‌ای دیگر به زیبایی گوشه‌ای از صحنه‌ی مبارزه حضرت را به تصویر می‌کشد:

مَنْ ذَا الَّذِي يُبَارِزُهُ يَوْمَ حَرِبِهِ	با شیر شرزهِ کی کند آهو برابری
شیران حربه چنگ به میدان جنگ او	كَالظَّبْيِ فِي صَلَابِهِ وَجِهَ الْعُضْنَفَرِيِّ
تا روز حشر مست شد از جام تیغ او	مِنْ سَاغِرِ سَقَاهُ وَ عَمَرٍ وَ عُنْتَرِيِّ
أَسْقَى بِذِي الْخِمَارِ شَرَاباً بِسَيْفِهِ	اندر سرش هنوز خمارست و مسکری

(همان: ۱۰۰)

در بیت آخر این اشعار، واژه‌ی «ذُو الْخِمَارِ»، تلمیحی است به کشته شدن عمرو بن عبدود، یکی از شجاعان عرب، در جنگ خندق به‌دست امام علی (ع). در ذیل همین واژه در فرهنگ *دهخدا* (۱۳۷۷: ذیل واژه «ذوالخمار») آمده که ذُو الْخِمَارِ «لقب عوف بن ربیعہ بن ذی الرّمحین

خدمی است که در جنگ جمل معجز زن خود را پوشیده و به کارزار درآمد و بسیار کسان را به نیزه بزد تا آنکه از هرکس پرسیدندی که ترا نیزه زده است، گفتی ذوالخمار». همین‌طور در جای دیگر آورده:

کرده از خون دلیران در صف میدان جنگ   نعل خارا کوب اسبش خاک میدان را عجین
فهم و وهم من چه داند راکب مرکوب را   خیر مرکوب و راکبهم خیار الراكبين
(ابن‌حسام: ۱۲۱)

- منزلت و جایگاه علمی

علی (ع) یکه‌تاز میدان سلونی و باب مدینه‌ی دانش مصطفوی است. اوست که به راه‌های ملکوت رهنما و به اسرار نهفته عالم آشناست و این به‌واقع یکی از الطاف خفیه و اعجاب‌انگیز الهی است که در وجود بنده‌ی برگزیده‌اش به ظهور رسانده و دیده و اندیشه‌ی خلق را به تحیر واداشته است. ابن‌حسام در قصیده‌ی بلندی در منقبت حضرت می‌گوید:

علی بابها در باب او فرموده پیغمبر   بدین منصب که را دانی جز او شایسته و اولی
فضیلت در کمال علم ذات پاک او را بود   فلولا أنه أعلی بقدر العلم ما لولا
(همان: ۷۷)

مضمون این ابیات اشاره‌ی روشنی به حدیث پیامبر (ص) در باب افضلیت علمی علی (ع) دارد. چنانکه می‌فرماید: «یا علی انا مدینه العلم وعلی بابها، فمن اراد العلم فلیات الباب» (محمدی، ۱۴۰۳ق: ۱۷۹).

پیامبر در حدیث دیگری نیز به این فضیلت اشاره دارد: «علی باب علمی، ومبین لامتی ما أرسلت به، من بعدی» (همان: ۱۷۸)

ابن‌حسام در قسمتی از دیگر قصیده‌ی غرّای خود در باب منقبت حضرت امیر(ع) با بهره‌گیری از حدیث آن حضرت، فضیلت و برتری علمی ایشان را چنین به رشته‌ی نظم می‌کشد:

فضل ار به علم و حلم و سخا و شجاعت است   آنکس کجا که با تو زند لاف همسری
پرده‌گشای سرّ سلونی و لو کشف   من کان فی العلوم کشمس المنوری
(ابن‌حسام: ۱۰۰ - ۱۰۱)

این ابیات درواقع مبین این حدیث امام علی(ع) است که خطاب به مردم با صراحت می‌فرماید: «یا معشر الناس، سلونی قبل أن تفقدونی، سلونی فإن عندی علم الأولین و الآخرین. والله اتی لاعلم بالقرآن وتأویله من کل مدع علمه و لولا آیه فی کتاب الله لأخبرتکم بما کان و بما یكون و ما هو کائن إلى یوم القیامه ثم قال: سلونی قبل أن تفقدونی» (شیخ مفید، ۱۳۶۴: ۳۳).

- سخا و بخشندگی

جود و سخاوت از بارزترین خصایص حمیده‌ی پیشوای متقیان (ع) است که همواره مورخان و سیره‌نویسان درباره‌ی آن رساله‌ها نگاشته و ادیبان اشعارشان را بدان آراسته‌اند. ابن‌حسام در مقام سخنوری آیینی چه در قالب شعر فارسی و چه عربی، این خصلت حضرت را به نظم کشیده و در فرازی از قصیده‌ای زیبا، که به مدح و منقبت مولا می‌پردازد، بخشندگی حضرت را در قالب تشبیهی بدیع چنین بیان می‌کند:

بمردی و جوانمردی دل و دستش فدا کرده   چه در سرآ چه در ضراً، گهی سر را گهی زر را
کف دریا عطای او بهنگام سخای او   کمزنِ هاطلِ یروی تُرابِ الأرضِ فی البیداء

(ابن‌حسام: ۷۸)

ابن‌حسام در ترجیع‌بندی بلند در منقبت امیر مؤمنان، ویژگی کرم و عطابخشی ایشان را چنین به تصویر می‌کشد:

کف دریا عطای او چون ابر   بسخا آبروی یم برداشت
جود او سنت کرم بنهاد   عدل او بدعت ستم برداشت
إنما أنت منذرٌ لعبادٍ   و علیٰ لکلِّ قومٍ هادٍ

(همان: ۴۱۹)

ویژگی‌های اجتماعی و سیاسی

- مقام ولایت

در کنار خصال پسندیده‌ی شخصیتی برخی ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی حضرت نیز در ابیات آیینی ابن‌حسام مورد توجه قرار گرفته است. او در قصایدش به مواردی چون مقام ولایت

و امامت، افتخار همسری دختر پیامبر، صاحب لوایی، هدایت و راهبری، مشکل‌گشایی از گره‌ها و سختی‌ها در قالب ملمع اشاره می‌کند که به ذکر نمونه‌هایی چند از این ابیات می‌پردازیم.

شریف او را توان گفتن که او گفت
شریف طا و ها و یا و سینم
به عهد اندر ولی او بد که او گفت
ولی العهد نبی المرسینم

(ابن حُسام، ۱۳۶۶: ۸۴)

- کاشف بلاها و سختی‌ها

کاشف سر و علن کشاف لو کشف الغطا
حامی فرض و سنن ماحی ظلم و کفر و کین

(همان: ۱۱۹)

از ضرّ و از بلا به پناه علی شتاب
زیرا که هست کاشف ضرّ و بلا علی

(همان: ۱۲۷)

ای رهنمای گم‌رهان دانای اسرار جهان
در عالم کشف نهان کشاف لو کشف الغطا

(همان: ۴۴۹)

این ابیات اشاره به حدیث معروف حضرت علی (ع) دارد که می‌فرماید: «لَوْ كُشِفَ الْغِطَاءُ مَا ازْدَدْتُ يَقِينًا»^۱ (دیلمی، ۱۳۷۵، ج ۱: ۲۴۷).

- افتخار همسری حضرت زهرا (س)

رضوان به وجود تو به دامادی آدم
سوری عروسی تو ناهید طرب ساز

آراسته در خلد برین حجله حوّا
طوبی لک تزویجک فی ظلّه طوبی

(ابن حسام: ۲۱۳)

جلّ تعالی بخواند خطبه ترویج او
یا ولی الله علی بر سر جمع آشکار

(همان: ۲۰۷)

- صاحب لوایی پیامبر

مَنْ أَدْرَكَ الْعَلَى فَأَعْلَى الْعَلَا عَلِيٍّ
قَدْ كَانَ فِي الْوَلَاءِ لَسْوَى الْوَلَا عَلِيٍّ

۱. اگر پرده از پیش دیدگانم برداشته شود، بر یقین من چیزی افزوده نمی‌گردد.

فِي مَنْطِقِ الْوَلَاءِ وَ فِي بَابِ خَيْبِرٍ
صاحب ولا عَلِيَّ بُدَّ و ناصب لوا علی
(همان: ۱۲۷)

کیست مخصوص ثنای لافتی اِلَّا علی
بر در خیبر که بُد صاحب لوا اِلَّا علی
(همان: ۴۴۲)

همان‌طور که اشاره شد، آنچه ابن‌حُسام در تمامی ابیات در فضیلت یا منقبت حضرت علی (ع) ذکر می‌کند، پشتوانه‌ی قرآنی یا حدیثی دارد که به جهت اطالهی کلام از ذکر آن خودداری می‌کنیم.

دل سروده‌های ارادت و عشق شاعر به حضرت علی (ع)

یکی از ویژگی‌های بارز قصاید علوی ابن‌حُسام در کنار مدح فضایل و مناقب حضرت، دل سروده‌های شاعر به منظور اظهار مراتب ارادت و محبت خود به خاندان رسالت به‌ویژه امیر ملک لافتی، حضرت امیر مؤمنان (ع) در قالب ملامت است که محتوای بیشتر آن‌ها اظهار تشیع و ارادت به اهل‌بیت (ع) و التماس و تضرع و امید به شفاعت ایشان در روز واپسین و طلب غفران و رحمت الهی است که ذکر نمونه‌هایی از این واگویی‌ها، ما را با درجه‌ی اخلاص شاعر و دلبستگی او به خاندان عصمت و طهارت آشنا می‌سازد.

ابن‌حُسام، حضرت امیر (ع) را با القابی چون «عروه‌الوثقی، خیرالحاکمین، حصن حصین، نائم الفراش، ساقی العطاش، ساده‌الأناس» معرفی می‌نماید که به‌نوعی برگرفته از سیره‌ی تاریخی و رخدادهای زندگی آن امام همام است. وی در فرازی از قصیده‌اش می‌گوید:

یا نائمَ الْفَرَّاشِ وَ یا ساقیَ الْعِطَّاشِ
مِنْ عَذْبِكَ الْزَّلَّالِ تَفَيَّضَ عَلَيَّ كَأْسِ
(همان: ۱۲۵)

در جای دیگر با الهام از نام‌ها و صفات قرآن در سوره‌های بقره، لقمان و یونس حضرت را خطاب می‌کند که جنبه‌ی تأویلی دارد. بدین بیان که از برخی واژه‌های قرآن کریم در تجلیل مقام و جایگاه حضرت علی (ع) وام گرفته است و شأن حضرت را در قرآن یادآوری نموده است. از آن جمله:

هر کس از راه تمسک دامن دیگر گرفت
اعتصام ما به توست ای عروه‌الوثقای دین

رأى، رأى توست فأنظر سیدی ماذا ترى حکم حکم توست فاحکم انت خیر الحاکمین
(همان: ۱۲۲)

بر سرافرازان سر و بر گرد نان مالک رقاب در میان کفر و دین سدی قوی حصنی حصین
(همان: ۱۲۱)

در کنار این موارد، برخی دل‌گویه‌های شاعر در فرجام قصاید صورت التماس و التجا و چشم امید به عنایت حضرت دارد و توفیق وصال به خاک کوی امام را مایه‌ی تفاخر و عزت می‌شمارد:

ما را مآب روضه رضوان مآب اوست	طوبی لنا بمرقد قُدس المُطَهَّری
بَلِّغْ تَحِیَّتِی و سَلَامَتِی و دَعْوَتِی	ای باد اگر بجانب آن روضه بگذری
یا مَنْ إِلِیک غایه شوقی و رغبتی	أَنْظُرْ إِلَیَّ أَنْتَ بَعِینَ التَّنَاطُرِی
عینی و جبهتی و جنبینی تَخَشَّعُوا	مالوا إلی تَرِیک بوجه التفاخری
گر دیگران کنند تفاخر به آب روی	ما را به خاک کوی تو فخر است و فاخری
مَنْ یَلْتَجِی إِلِیک رجاءً فِیَنْتَجِی	والله لایُحَسَّرُ یومَ التَّحَسُّرِی
آنک التجاء به حضرت با رفعت تو کرد	ایمن شد از عواقب دوران داوری
وَاللهِ کَانَ عاقبه الأمر خاسراً	مَنْ یَقْتَدِی وراءَ إمامِ المَزُورِی

(همان: ۱۰۱ - ۱۰۰)

گاه شاعر در فضای مناقب علوی زبان به نصیحت و اندرز حکیمانه و دعوت به ولایت حضرت می‌گشاید و در این موقعیت می‌خواهد، ضمن اظهار مراتب اخلاص و ولایتمداری، مخاطبان‌ش را با خود همراه سازد و به سرچشمه‌ی فلاح و درستکاری رهنمون گرداند؛ زیرا معتقد است که مدح خاندان رسالت -به‌ویژه حضرت علی(ع)- و برشمردن فضایل آن‌ها، سرمایه‌ی ارزشمندی در دوران حیات و روز واپسین خواهد بود:

دل از مدح توام گفتن نخواهد یافتن سیری	چون خاک تشنه از باران و مستسقی ز شرب الماء
نثار خاک راهش کن جهان و هر چه اندر وی	إذا لاقیت محبواً دع الدنیا و ما فیها

(همان: ۸۰)

شاعر در بیت دوم نظر به شعر حافظ دارد که می‌فرماید:

حضورِ گر همی خواهی از او غافل مشو حافظ
مَتَى مَا تَلَقَّ مَنْ تَهْوَى دَعِ الدُّنْيَا وَ أَهْمِلِهَا
(حافظ، ۱۳۹۰: ۱)

در قصیده‌ی دیگری ابن‌حسام می‌گوید:

مرا رسد که کنم دعوی چنین معنی
که هستم آل نبی را به جان و دل مدّاح
إِن ابْتَغَيْتَ فَلَاحاً تَجِدُ بِحُبِّهِمْ
كَذَا وَ حُبِّهِمْ ذَاهِبٌ إِلَى الْإِفْلَاحِ
(ابن‌حسام: ۱۳۹)

یا همین‌طور در جایی دیگر، حب‌اهلبیت و مهر حضرت امیر (ع) را نجات‌بخش روز انذار می‌شمارد:

روز انذار لات حین مناص
جز به حب نبی و مهر علی
کس نیابد گریزگاه خلاص
و هما صادقان فی الاخلاص
(همان: ۱۷۹)

بیت اول اشاره به این آیه‌ی شریفه قرآن دارد که می‌فرماید: ﴿كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ فَنَادَوا وَكَلَّتِ حِينِ مَنَاصٍ﴾ (ص: ۳).

در پایان نیز ابن‌حسام ولایت حضرت علی (ع) را حرز نگه‌دارنده‌ی خود در حوادث روزگار می‌داند و مدح و ثنای حضرت را تعویذ گردنش می‌شمارد:

پنه به حرز تو آوردم از حوادث دهر
در آن محل که نویسند خط آزادان
مگر ثنای تو تعویذ گردنم باشد
در انتظار لقایت بسوخت ابن‌حسام
وَ غَيْرِ حِرْزِكَ مَوْلَايَ مَا لَنَا مِنْ وَاقٍ
مرا ز خط تو باید کتابه أعتاق
إِذَا الْكِتَابَةَ كَانَتْ قَلَايِدَ الْأَعْنَاقِ
إِضْطَرَبْتُ وَ حَجَبْتَنِي فَوَا اشْوَاقِ
(همان: ۱۶۸)

دل سروده‌های قلبی و خالصانه ابن‌حسام به این چند نمونه پایان نمی‌پذیرد، بلکه او در تمامی قصاید آیینی دیوانش که به مدح و ستایش اهل‌بیت (ع) اختصاص یافته، با زبان روح و جان سخن می‌گوید و به امید شفاعت و نجات از این خاندان بزرگ استمداد می‌جوید. شاعر هیچ‌گاه سعی نکرده به فضای سیاسی و متلاطم معاصر خود ورود پیدا کند و به ستایش حاکمان ظلم بپردازد،

بلکه کوشیده است با واقع‌نگری و وسعت نظر با تمسک به انوار قرآن و احادیث نبوی و احاطه علمی بر دانش زمان، جایگاه و عظمت خاندان رسالت را تقویت و تحکیم بخشد و با زبان وعظ و اندرز، محبت و گرایش اعتقادی به این خاندان را در پاسداشت حریم ولایت گسترش دهد. به همین دلیل می‌توان او را شاعری ولایت‌مدار و مدافع حوزه و حریم آیین نبوی و علوی دانست، چنانکه در دیوان شعرش بیشترین بسامد و عنایت وی به مناقب و مدایح حضرت علی (ع) به‌عنوان ولیّ عهد نبوت است و حضرت را سرسلسله‌ی ولایت و پشتوانه‌ی حصین شیعه و جانشین بر حق پیامبر می‌شمارد و به‌تمامی، تفکرات و اندیشه‌های انحرافی تاریخ را در این حوزه مردود می‌داند؛ چون به حقیقت تاریخ و آنچه خداوند سبحان در حق اهل‌بیت رسول (ص) مقرر فرموده، آگاهی کامل دارد و در بسیاری از قصاید و گفتار خود به این موضوع اعتراف می‌کند:

عمری که بی ولای تو باشد غرامت است
 تو داعی نبیّ و نبیّ داعی خدای
 مَن یَشْتَغِلْ بِغَیْرِکَ فَالْعُمْرُ قَدْ أَضَاعَ
 مَن لَّمْ یُجِبْکُمَا فَکَتْمَا رَدَّ قَوْلَ دَاعِ

(همان: ۱۳۶)

بیزارم از کسی که علی را مخالف است
 ولّیتُ فی الولایه عمّا سِوَى عَلِیّ

(همان: ۱۲۸)

از آنچه گفته شد، برمی‌آید که ابن‌حسام عالمی بزرگ و شاعری سترگ است که از روی اعتقاد راستین به ولایت و امامت، سعی کرده است آفریننده‌ی مضامین و معانی بلند ادبی، عرفانی و اجتماعی باشد و زیباترین مراتب ارادت و اخلاص خویش را به ساحت خاندان رسالت به‌ویژه حضرت علی (ع) در قالب منظومه‌های غرّاً و شیوا تقدیم نماید.

نتیجه‌گیری

ابن‌حسام، از شاعران بنام و چهره‌های ماندگار ادبیات آیینی، توانست با گفتاری وزین و آثاری ارزشمند گامی بلند در مسیر دفاع از حریم ولایت اهل‌بیت (ع) بردارد و با طرح آرا و اندیشه‌ی دینی و گاه وعظ و اندرز، محبت و ارادت را در جان و ذهن دوستداران خاندان رسالت تحکیم بخشد. او شاعری است که توانست با تحقیق و مطالعه در آیات قرآن و ممارست در احادیث نبوی، مناقب حضرت علی (ع) را به‌عنوان ولیّ جامعه مسلمین به رشته نظم کشد و در ساختار لفظی

و معنایی اشعارش آن‌ها را جای دهد. در این راستا وی سعی کرده، موضوعاتی مرتبط با ویژگی‌های شخصیتی، اجتماعی و سیاسی را برجسته جلوه دهد و شایستگی‌های حضرت را به جامعه معرفی نماید. یکی از آفرینش‌های هنری وی که در قصاید، غزلیات، مثنویات، ترجیع‌بندها حضور آشکار دارد، صنعت تلمیع با رویکرد قرآنی و حدیثی است و مهم‌ترین دلیل اقبال شاعر در این عرصه، علاقه‌ی وافر وی به معارف دینی و اهل‌بیت (ع) و نیز احاطه‌ی او بر زبان عربی و علوم قرآنی است. ابن‌حسام خواسته شعرش هم به لحاظ محتوا و هم لفظ، مزین به عبارتی از آیات شریفه قرآن و یا گفتار پیامبر باشد. علاوه بر این سعی کرده با آوردن ملامعاتی زیبا، تسلط و توانایی علمی خود را به نمایش گذارد. ملامعات به‌کار رفته در اشعار ابن‌حسام به اشکال متفاوت، گاه به‌صورت یک مصرع یا نیم مصرع و یا بخشی از آیه و حدیث طرح‌ریزی شده است و به‌روشنی مقصود شاعر را برای مخاطب مشخص می‌سازد. بیشترین ملامعات ابن‌حسام به مدح مناقب اهل‌بیت (ع) اختصاص دارد و درون‌مایه‌ی این ملامعات را موضوعاتی چون: فضایل اخلاقی، خصایل شخصیتی و اجتماعی، شهادت و شجاعت در میدان جهاد، علم و دانایی، زهد و پارسایی، مراتب الهی، جانشینی و وصایت پیامبر در برمی‌گیرد که در این مقاله به مواردی چند با ذکر شواهد قرآنی و حدیثی آن پرداخته شد.

تعارض منافع: هیچ گونه تعارض منافع در این پژوهش وجود ندارد.

منابع

قرآن کریم.

آیتی، محمدحسین. (۱۳۷۱). *بهارستان در تاریخ رجال قاینات و قهستان*. مشهد: دانشگاه فردوسی.

ابن حُسام خوسفی، محمد. (۱۳۶۶). *دیوان/شعار* (به اهتمام احمد احمدی بیرجندی و محمدتقی سالک). مشهد: انتشارات اداره حج و اوقاف و امور خیریه.

ابن شاذان قمی، شاذان بن جبرئیل. (۱۳۶۳). *الفضائل*. الطبعة الثانية. قم: الرضی.

تاج الحلاوی، علی بن محمد. (۱۳۹۷). *دقائق الشعر* (به تصحیح محمدکاظم امام). تهران: دانشگاه تهران.

حافظ شیرازی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۹۰). *دیوان*. تهران: بیهق کتاب.

الخوارزمی، الموفق بن احمد. (۱۴۱۱). *المناقب* (تحقیق مالک المحمودی). الطبعة الثانية. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

الدیلمی، ابومحمد الحسن بن محمد. (۱۳۷۷). *إرشاد القلوب إلى الصواب المنجی من عمل به من الیم العقاب* (تحقیق السید هاشم المیلانی). المجلد الأول. تهران: منظمة الاوقاف و الشؤون الخیریه، دار الأسوة.

رسولی محلاتی، سیدهاشم. (۱۳۹۵). *تاریخ اسلام*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

رسولی، حجت، و ارازی، نجم‌الدین. (۱۳۹۵). *ملمع و سیر تحول آن از آغاز تا پایان قرن دهم هجری*. تاریخ ادبیات، ۲ (۷۹)، ۴۷-۶۸.

سبحانی. جعفر. (۱۳۶۳). *فروع/ابدیت*. ج ۲. قم: نشر دانش اسلامی.

سیاح، احمد. (۱۳۸۲). *فرهنگ بزرگ جامع نوین*. ج ۲. چ چهارم. تهران: اسلام.

صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۳). *گنج سخن*. ج ۲. تهران: ققنوس.

----- (۱۳۶۶). *تاریخ ادبیات در ایران و در قلمرو زبان پارسی*. ج ۳. تهران: فردوس.

طوسی، محمدبن حسن. (۱۳۸۸). *الامالی* (ترجمه صادق حسن‌زاده). قم: نشر هادی.

علیزاده بیرجندی، زهرا. (۱۳۸۲). *تاریخ برگزیدگان و مشاهیر*. بیرجند: انتشارات رزقی.

قمی، عباس. (۱۳۸۸). *مفاتیح‌الجنان* (تحقیق میرزا علی آل کوثر). قم: مجمع احیاء فرهنگ اسلامی.

کریمی فرد، غلامرضا. (۱۳۹۸). تحلیل و ارزشیابی ملامعات حافظ در سطوح بلاغی و زبانی. *بلاغت کاربردی و نقد بلاغی*، ۴ (۲)، ۱۹۳-۲۱۰.

گرگانی، محمدحسین. (۱۳۷۷). *ابدع‌البديع* (به اهتمام حسین جعفری). تبریز: احرار. لامعی گیو، احمد. (۱۳۹۴). *حسان پارسی؛ شرح احوال و دقایق افکار ابن حسام خوسفی*. بیرجند: چهار درخت.

محمدی، محمدتقی. (۱۴۰۳ق). ترجمه و شرح باب حادی عشر. قم: انتشارات حوزه علمیه. مفید، ابو عبدالله محمدبن محمد نَعْمَان. (۱۳۶۴). *الإرشاد* (ترجمه و شرح محمدباقر ساعدی خراسانی). تهران: کتاب‌فروشی اسلامیة.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۹). *تفسیر نمونه*. ج ۲۳. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

